

УДК 352/354

Андрій Артеменко

ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТНИХ ПІДХОДІВ ЩОДО РОЗВИТКУ МІСТ ДЛЯ ПОДАЛЬШОЇ КОНКРЕТИЗАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті дано представлення міста як системи. З позиції системного підходу дано пояснення теоретичних принципів, на яких базується системно-організаційна модель міста. Визначено базові постулати, що є одними з умов розвитку міст. З позиції рекомендацій дана їх конкретизація для визначення підходів щодо розвитку міст. Визначено загальні напрямки розвитку міста як системи. Наведено приклади застосування інструментів у механізмі місцевого самоврядування на основі проведених теоретичних обґрунтувань.

Ключові слова: місто; проблеми розвитку міст; поселення; теоретичні принципи; постулати; повноваження; децентралізація; інфраструктура; органи місцевого самоврядування; управлінська діяльність; соціальні потреби.

постановка проблеми

На базі пояснення теоретичних принципів, що визначають умови прогресивного розвитку міст, механізм їх самоорганізації, постає проблема конкретного представлення загальної картини взаємодії різних процесів всередині міста з паралельним її співвідношенням з можливим загальним результатом розвитку міста, який має поєднувати в собі як оптимізацію задоволення соціальних потреб мешканців, так і збалансування структурної організації в місті.

В такому контексті постановка проблеми є малодосліджуваною, однак тою чи іншою мірою їй присвятили свої дослідження такі автори як І. Магновський [1], О. Бойко-Бойчук [2], О. Бобровська [3], Л. Михайлишин [4], чії роботи присвячені детальному обґрунтуванню теоретичних принципів еволюційної динаміки розвитку міст, на які спирається ця стаття.

Досить цікавими є роботи О. Панухник [5], О. Бойко-Бойчук [6], О. Ісип [7], О. Кокіца [8], в яких розкрито методологічні підходи як до визначення самого поняття «місто», так і до проблеми стратегічного розвитку міст. Крім того, в останній з перелічених робіт механізм розвитку міста розглядається з позиції самоорганізації систем, що взято за основу для розширення теоретичних обґрунтувань принципів такої самоорганізації у цій статті.

Окрім визначення, в т. ч. й згаданими авторами, вищеназаних теоретичних принципів, загальна проблема, частину якої й розглядає дана стаття, містить виокремлення певних постулатів, що виходять з цих принципів. Отже, серед невіршених частин загальної проблеми у цій статті розглядається вироблення пріоритетних

виділення невіршених раніше частин загальної проблеми

© Артеменко А. Г., 2010.

підходів щодо розвитку міст з врахуванням вищезгаданих постулатів, причому останні мають конкретизуватись на підставі теоретичних принципів, про які йшлося вище.

Мета статті: розкриття напрямків комплексного підходу до проблем розвитку міст у загальній системі розселення та визначення пріоритетів у механізмах місцевого самоврядування на базі такого підходу.

Очевидно, що у кожній адміністративно-територіальній одиниці, з точки зору управління господарською діяльністю, існують об'єктивні, визначені необхідністю людської життєдіяльності, сфери впливу та регулювання. Виробництво і торгівля, розвиток транспорту, будівництво, енергетична та комунікаційна галузі на сучасному етапі розвитку європейських країн є невід'ємними ознаками діяльності будь-якого цивілізованого поселення. Однак для підтримки існування хоча б одної з цих складових необхідні певні умови, що разом з процесом, якому вони передують, кінцевим результатом процесу та зовнішнім впливом цього результату утворюють один з ланцюгів певної відкритої системи в межах тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці.

Спробуємо визначити загальні напрямки для розвитку міста як системи, виходячи з окремих теоретичних принципів, за якими можна побудувати певну системно-організаційну модель міста.

Перший теоретичний принцип спирається на те, що кожний процес у певній сфері діяльності або галузі є незалежним від внутрішніх процесів у інших сферах діяльності в межах міста, однак кожний з цих процесів одночасно є залежним від загального результату розвитку міста. Співставлення зв'язків між процесами є необхідним тільки тоді, коли розглядається кожний процес з точки зору його значущості в межах міста. Наприклад, процес заводського виробництва верстатів не залежить від процесу перевезення пасажирів міським транспортом, однак прибуток від продажу цих верстатів та прибуток від перевезення пасажирів є складовими загального прибутку, частина якого є потенційною інвестиційною складовою як для міської галузі машинобудування так і для транспортної галузі міста. Інше питання – як розподіляється частина цього прибутку і чи продовжує надалі вона залишатись всередині системи міста, реалізуючи свій позитивний вплив. Цей теоретичний принцип визначає умову еволюційної динаміки міста за Дж. Форестером [9].

Другий теоретичний принцип виходить з того, що місто, як і будь-яка система, має точки інформаційного обміну. Виділення однієї з них у плані значущості для функціонування всієї системи означає централізацію такої системи, що має наслідком необхідність в інтенсивному інформаційному обміні, а значить і підвищені можливості в цьому напрямку. І навпаки, підсистеми децентралізованої системи, більш розвинуті в плані індивідуальної свободи кожної з них, є більш самодостатніми, а тому й менше потребують умов та напрацьованих можливостей в інформаційному обміні. В останньому випадку «стійкість» системи, наприклад міста, є більш високою. Однак така якість без існування якості «рівноваги», яка є ознакою у першому випадку, не спроможна на існування, а вся система – не є здатною розвиватись. Дія даного принципу розкриває механізм самоорганізації міста як системи.

Мета

основного матеріалу
Виклад

За третім теоретичним принципом, дія якого об'єктивно реалізується на практиці лише частково, місто розглядається під кутом зору структурної диференціації міського простору. Неповна реалізація принципу пов'язана з відсутністю практичної прямої залежності такої диференціації від споживання та виробництва матеріальних благ на рівні міста. Адже, якщо, наприклад, місто має завод з виробництва побутових обігрівачів, які у складі продукції, що виробляється цим заводом, складають 80% і постачаються на експорт, то висновки щодо виробничо-структурної диференціації міського простору в залежності від рівня споживання в межах міста при певній купівельній спроможності населення в даному випадку будуть неточними. Однак це не значить, що у місті таке виробництво в інших якостях об'єктивним чином ніяк себе не проявить, адже разом з ним очевидно є наявність певного рівня соціальних функцій в межах міста, що створений завдяки певним вимогам його мешканців, фоном для яких, в свою чергу, є певний традиційно-культурний рівень працівників цього заводу щодо, скажімо, цивілізаційних норм соціально-побутового обслуговування в даному місті.

Виходячи з попередніх міркувань, доволі очевидним є той факт, що, з одного боку, при наявності сприятливих умов розвитку, для соціуму міського середовища, за великим рахунком, немає необхідності досягати тих обсягів та видів виробництва, які є зайвими для мешканців міста з точки зору споживання. Натомість, з іншого боку, враховуючи об'єктивну потребу мешканців міста щодо розповсюдженості та різноманітності соціальних функцій всередині міста, постає питання вагомості та ступеня розвиненості іншої альтернативи міському виробництву – максимізації можливості в зв'язках, пересуванні та комунікаціях. Таким чином, приходимо до принципу мінімуму необхідного та максимуму можливого всередині міста.

Все вищезазначене надає можливість побудувати декілька базових постулатів, наявність яких є необхідною умовою розвитку будь-якого міста:

1. Будь-який процес створення матеріальних цінностей всередині міста не є ізольованим, відокремленим від інших подібних процесів. Загальний результат дії цих процесів є одночасно і показником, і умовою розвитку міста.

2. Неможливо досягти стабільної динаміки розвитку міста, маючи диспропорцію розвитку різних процесів, яка обумовлена як недостатньою підтримкою певних процесів, так і неадекватною кількісною відповідністю загального результату кінцевим результатам кожного з цих процесів.

3. Місто, з точки зору ефективно функціонуючої системи, повинно мати оптимально порівнюваний баланс між кількістю структур, що більшою мірою є автономними (незалежними від організаційних та консультаційних зв'язків) та кількістю зв'язків, що є ознакою централізації відносно всередині міста.

4. Місто, як поле людської життєдіяльності, має розглядатись з точки зору найповнішого задоволення соціальних потреб його мешканців з одночасною мінімізацією виробничо-техногенного навантаження як на кожного з них, так і на міське середовище в цілому.

Розглядаючи в загальних рисах розвиток малих міст України через призму цих постулатів, спробуємо визначити в даному випадку пріоритетні підходи.

По-перше, якщо говорити про загальний результат розвитку малого міста, необхідно виділити таке поняття як стратегічне управління. Саме воно впливає на загальний результат і «вже давно стало необхідною частиною міського управління у провідних країнах світу, оскільки міста все більше стикаються з проблемою невизначеності їх майбутнього. Теперішня ситуація, що характеризується швидкозмінними технологіями, зростаючою конкурентною боротьбою серед міст і регіонів за продуктивні інвестиції, вимагає від міст уміння адаптувати свою діяльність із планування і формування міської політики таким чином, щоб ефективно реагувати на змінні соціально-економічні умови» [10].

Стратегічне управління покликане спроектувати найбільш оптимальний та ефективний загальний результат розвитку міста. При застосуванні стратегічного управління «можна виявити всю глибину суспільного потенціалу міста, що дозволить знайти нетрадиційні рішення поставлених завдань, докорінно змінити весь процес соціально-економічного розвитку» [10].

Стосовно малих міст треба зазначити, що картину загального результату їх розвитку має створити сама громада. Але необхідно чітко усвідомлювати, що тільки мати таку картину, без чіткого напрацювання послідовності кроків, наявність яких саме і передбачає стратегічне управління, є недостатнім. Як свідчить практика, малі міста України зазвичай обмежуються тим, що розробляють лише стратегії розвитку. Підходи до стратегічного управління, яке повинно мати справу з конкретними соціально-економічними показниками на рівні малого міста, потребують більш детальної підготовки. І базу в цьому мають слугувати науково обгрунтовані, а в подальшому – і законодавчо затверджені, параметри соціально-економічного розвитку малих міст.

Звичайно, без врахування ризиків, їх впливу на ці параметри, неможливо скласти наближену до реальності послідовність дій в процесі стратегічного управління, визначити умови та часові межі досягнення визначених параметрів розвитку, адже «сучасна криза розвитку малих міст має багато різноманітних проявів, зокрема вплив працевдатного населення, низьку інвестиційну привабливість, низький рівень професійної підготовки місцевих керівників, байдужість жителів до проблем міста, що в свою чергу породжує проблеми дотаційності більшості місцевих бюджетів, поширення корупції та зловживань посадових осіб, значну зношеність основних фондів та збитковість підприємств житлово-комунального господарства, низький рівень благоустрою, розвитку інфраструктури та комунікацій, відсутність перспективних планів майбутнього розвитку у більшості міст...» [10].

В контексті вищезазначеного головним постає питання створення державою умов для розвитку малих міст, і перш за все таких, що були б направлені на реалізацію самими громадами функцій стратегічного управління. Сюди входить і законодавче закріплення перерозподілу доходів територіальних громад на користь їх власних бюджетів, і прорахунок для кожної групи малих міст параметрів соціально-економічного розвитку за певний період на основі аналізу інфраструктури кожного з цих міст в межах групи, і, звичайно, врахування загальної проблемної ситуації для всіх малих міст, пов'язаної з фінансово-економічною кризою.

Групування малих міст для аналізу у відповідності до вищевказаних напрямків повинно відбуватись не тільки за чисельністю жителів, що проживають у них, але й відображати певні особливості з точки зору легкості наповнення міського бюджету, зокрема, наявність на їх території потенційно прибуткових об'єктів, наприклад, портів, великих торговельних площ, підприємств, що виробляють продукцію, яка постійно користується попитом і т. п.

По-друге, результат розвитку будь-якого малого міста з огляду на другий постулат, що наведений вище, необхідно аналізувати з точки зору чітких критеріїв монофункціональності, оскільки, якщо питома вага, наприклад, машинобудування серед всіх галузей промисловості певного малого міста складає 80%, а решта галузей роздірюється в межах 20% відсотків, при чому якщо, скажімо, такі галузі як будівництво та легка промисловість разом узяті не набирають 5%, то в даному випадку загальний результат розвитку міста фактично представлений однією галуззю, а тому достатньо високою мірою зберігає ризики своєї нестабільності. Треба зазначити, що монофункціональність малих міст є наслідком традиційно-історичної непропорційності представлення різних галузей в межах одного міста, коли за радянських часів домінувала політика регіонального галузевого розподілу, що взагалі не зважала на фактор такого розподілу все-

редині самого міста. Така непропорційність є вираженою саме в малих містах, і це говорить лише про те, що і на даний час політика розподілу представлення галузей по регіонах або не має альтернативи у вигляді політики представлення цих галузей всередині міст, або ніяким чином з нею не узгоджується.

Інструментом для багатокладності економіки є, звичайно, покращення конкурентного середовища, яке, в свою чергу, є наслідком залучення інвестицій у різну напрями життєдіяльності міста. Процес же залучення інвестицій базується на вигідному представленні певних особливостей того чи іншого міста з метою переконання майбутніх інвесторів у вкладанні капіталу в заснування або розвиток підприємств, які були б покликані повною мірою використовувати ці особливості, що, насамкінець, мало б принести гарантовані прибутки. Наприклад, це стосується міст, які мають зручний судноплавний шлях, або таких малих міст, де землі сільськогосподарського призначення, за умови застосування прогресивних аграрних технологій вирощування культур, дають високі врожаї.

Безумовно, досконало знати всі особливості своїх міст, а значить і ефективно провести процес залучення інвестицій можуть тільки представники громад цих міст, тобто самі жителі.

По-третє, питання балансу кількості бюджетних установ в місті з точки зору оптимізації управління за великим рахунком зводиться до питання професіоналізму та компетентності працівників цих установ. Але ж зрозуміло, все це можливо розглядати лише тоді, коли здійснення оптимізації управління і законодавчо, і фактично залежатиме від органів місцевого самоврядування, яким, безумовно, для виконання такої функції треба докорінно змінити та розширити повноваження.

Отже, в даному контексті постає проблема законодавчого забезпечення реформи місцевого самоврядування. Як справедливо зазначається одним із авторів, «прийняття змін до Основного Закону щодо місцевого самоврядування без одночасного оновлення правової основи діяльності органів місцевої влади, може призвести до юридичного хаосу, й, як результат, фактичного колапсу функціонування місцевих владних інституцій» [11]. А тому головним на даний момент є прийняття закону щодо внесення змін до Конституції України в частині зміни структурних та функціональних засад організації та діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. На прикладі відомого законопроекту від 01.07.2003 р. № 3207-1 «Про внесення змін до Конституції України» [12], який саме і стосується таких змін, різними авторами неодноразово було зроблено аналіз головних статей цього законопроекту. Як позитивний фактор, один з авторів визначає утворення виконавчих органів обласних і районних рад згідно з цим законопроектом. «Це відповідає Європейській Хартії місцевого самоврядування, а також перетворює представницькі органи територіальних громад на ефективні управлінські структури, що самостійно з урахуванням місцевих особливостей і інтересів жителів області і району, вирішують покладені завдання. Більше того, такі структурно-функціональні зміни в організації місцевої влади вирішують проблему автономності в організації публічної влади, а саме системно-структурну організацію органів державної влади і місцевого самоврядування, що прямо впливає на правову, організаційну і матеріально-фінансову самостійність останніх» [11]. Погодимося також з тим, що «існуюча система делегування повноважень крім того, що не відповідає інституту делегації, створює функціональну підпорядкованість органів місцевого самоврядування державним установам. Відмова від делегування законом призведе до покращення управлінської діяльності органів місцевого самоврядування, визначить межі і обсяг відповідальності за невиконання повноважень, а також окреслить матеріально-фінансову основу їх реалізації» [11].

Зрозуміло, що процедурою передачі повноважень виконавчим органам обласних і районних рад, а тим більше –

органам місцевого самоврядування, має передбачатися величезне коло заходів правового та організаційного характеру, і без мобілізації всіх ресурсів задля цього на підставі єдиної політичної волі керівництва держави, одну з найважливіших реформ в країні здійснити буде неможливо.

Таким чином, за умови децентралізації влади важелі структурно-функціонального впливу в межах міста будуть знаходитися в руках місцевого самоврядування, а це значить, що саме в межах кожної адміністративно-територіальної одиниці місцевого самоврядування – міста, селища, села, з'явиться можливість провести структурно-функціональне обстеження управлінської діяльності, відкривши тут слабкі місця і направивши потім зусилля на їх ліквідацію. І в цьому процесі, звичайно, має викристалізуватися і підхід до кадрової політики в світлі нових вимог до служби в органах місцевого самоврядування після проведених реформ. Все це, як наслідок, призведе до децентралізації всередині самої адміністративно-територіальної одиниці, зокрема, міста, підвищить її автономність як системного утворення та відкріє шлях до ефективного функціонування.

По-четверте, питання задоволення соціальних потреб мешканців міст, як пріоритетне завдання будь-якої цивілізованої міської спільноти, з одного боку залежить від наявності політики капіталовкладень в соціальну сферу, а з іншого боку – від прибутковості виробничої інфраструктури, якою має бути забезпечений високий рівень зайнятості та доходів населення.

Розгляд першої причини можливий за умови реформування бюджетних відносин з метою покращення фінансової самостійності місцевих громад, коли володіння доходами неодмінно підкріплювалося б відчутним впливом на їх формування та використання з боку цих же громад. В цьому контексті йде мова про чітке визначення на законодавчому рівні категорії «власні доходи», що в подальшому мало б стати основою при вирішенні завдання «зміцнення власної доходної бази органів місцевого самоврядування» [13] та «збільшення питомої ваги власних доходів місцевих бюджетів з метою зміцнення фінансово-економічної основи територіальних громад» [14].

Існуюча поляризація формулювань щодо визначення поняття «власні доходи» спричинена відсутністю в чинній нормативно-правовій базі відповідного тлумачення, адже відповіді на питання, які доходи треба вважати власними, жоден документ не містить. Це стосується навіть й Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [15]. Аналіз перегляду формулювань «власних доходів» від різних авторів найпершим чином призводить до висновку, що це поняття повинно співвідноситися зі зв'язком з місцевим господарством, як базою для виникнення цих доходів, з залежністю від рішень, що ухвалюються органами місцевого самоврядування, а також з можливістю витрачання цих доходів органами місцевого самоврядування самостійно згідно з вимогами чинного законодавства та відповідно до місцевих пріоритетів [16].

Зрозуміло, що саме соціальна сфера і є одним з найважливіших місцевих пріоритетів, і вироблення політики капіталовкладень, пов'язаних з нею, за великим рахунком, залежить від ступеня відповідності кожного виду надходжень до місцевого бюджету певним конкретним критеріям, сформованим для визначення рівня фінансової незалежності органів місцевого самоврядування [16], адже чим більше ясності та легкості в питаннях формування власних доходів, тим більше можливостей власного інвестування в соціальну сферу.

Разом з цим, оптимізація виробничої інфраструктури міст, як результат інвестиційної політики, яка враховувала б і традиційно-історичні потреби населення у видах зайнятості, і одночасно передбачала б і конкурентоздатність виробництв, та їх техногенне навантаження на мешканців, вирішуючи в останньому випадку екологічну і, деякою мірою, соціальну проблему мешканців в плані відсутності впливу

на їх здоров'я, є однією з головних умов стабільності та покращення соціально-економічного середовища на рівні міста. Крім того, сам виробничий потенціал територіальної громади, в даному випадку, міг би бути найкращим інвестором соціальної сфери, адже тут зацікавленість вкладання коштів є безпосередньою – задля добробуту мешканців, основна частина яких живе у сім'ях працівників виробничих підприємств цього міста.

Треба зауважити, що завдання оновлення та покращення соціальної сфери міст можливе за умови комплексного застосування обох підходів, де з одного боку результатом би стала фінансова самодостатність та самостійність міських громад, а з іншого – стабільно діюча, прибуткова, конкурентоздатна, різноманітна виробнича інфраструктура, яка б відповідала внутрішнім потребам зайнятості більшої частини населення, потребам зайнятості в цілому по місту та слугувала б причиною створення зацікавленості для працевлаштування в оновленій соціальній сфері.

На базі окремих теоретичних принципів щодо головних умов розвитку міста сформульовано кілька постулатів, що можна розглядати як певні рекомендації для визначення конкретних підходів щодо розвитку міст.

У статті показано використання цих постулатів як основи при визначенні підходів щодо розвитку міст у певних сферах життєдіяльності.

На прикладі малих міст проаналізовано значущість застосування стратегічного управління, як одного з головних кроків при реалізації підходів щодо розвитку міст.

У статті вказано на необхідність застосування практики групування малих міст за певними критеріями, відслідковуються причини структурно-виробничої диспропорції всередині міст, робиться акцент на важливості залучення інвестицій в економіку міст, як одного з головних інструментів для ліквідації явища монофункціональності.

Разом з тим, питання оптимізації управління всередині міста нерозривно пов'язується з проблемою законодавчого забезпечення реформи місцевого самоврядування. Паралельно підтримується позиція відмови від інституту делегування повноважень органам місцевого самоврядування з боку органів центральної виконавчої влади.

У статті окремо розглядаються пріоритетні залежності стану соціальної сфери міст та головні проблемні питання, що потребують вирішення на шляху задоволення соціальних потреб міських жителів.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямку може стати розгляд проблеми у плані трансформації визначених у статті постулатів з точки зору представлення їх як критеріїв при розробці підходів щодо розвитку міст.

Література.

1. Магновський І. Місто, як складова адміністративно-територіального устрою України // *Право України*. – 2009. – №4. – С. 140-146.
2. Бойко-Бойчук О. Місто як об'єкт державного регулювання / О.В. Бойко-Бойчук // *Зб. наук. пр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України*. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – Вип. 2. – С. 169-182.
3. Бобровська О. Організаційні засади сталого розвитку соціальної сфери міст / О. Бобровська // *Актуал. пробл. держ. упр.* : зб. наук. пр. / редкол. : С.М. Сergyogin (голов. ред.) [та ін.] – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 2(24). – С. 253–264.
4. Михайлишин Л. Особливості та тенденції розвитку малих міст // *Ефективність державного управління*: зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 4. – С. 312–316.
5. Панухник О. Мале місто в системі регіональних відносин: теоретико-методологічні підходи до дослідження // *Управління сучасним містом*. – 2005. – № 1-2/1-6 (17-18). – С. 28–36.
6. Бойко-Бойчук О. Реформа місцевого самоврядування в Україні з позицій розвитку міста як цілого: теоретико-методологічний аспект / О. Бойко-Бойчук // *Вісник Нац. ака-*

демії держ. управління при Президентові України. – 2008. – № 3. – С. 131–140.

7. Ісип О. *Методологічні підходи до стратегічного розвитку малих міст* // *Управління сучасним містом*. – 2006. – № 3-4/7-12 (23–24). – С. 261–267.

8. Кокіц О. П. *Механізм розвитку міста: інтеграція підходів на основі принципів самоорганізації систем* // *Актуал. пробл. держ. упр.* – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 3(25) – С. 278–285.

9. Форестер Дж. *Динамика розвитку города* / Пер. с англ. М. Орловой. – М.: Прогресс, 1974. – 286 с.

10. Гричонкова О. *Стратегічне управління як сучасний метод оптимізації розвитку малого міста* // *Управління сучасним містом*. – 2006. – № 1-2/1-6 (21-22). – С. 258–262.

11. Соляник К.Є. *Реформа місцевого самоврядування: проблеми законодавчого забезпечення* // *Збірник матеріалів з питань децентралізації державного управління та розвитку ефективного місцевого самоврядування*. – Харків: 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.kharkivoda.gov.ua/show.php?page=8408/>. – Назва з екрану.

12. Проект Закону України про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування №3207-1 від 01.07.2003 р. // *Електронна база законодавства України «Ліга: Закон Enterprise»*, версія 7.8.1.

13. Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні. Указ Президента України № 749/2001 від 30.08.2001 р. // *Електронна база законодавства України «Ліга: Закон Enterprise»*, версія 7.8.1.

14. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р. Постанова Кабінету Міністрів України № 1001 від 21.07.2006 р. // *Електронна база законодавства України «Ліга: Закон Enterprise»*, версія 7.8.1.

15. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України, 1997 р. // *Відомості Верховної Ради України*, 1997, № 24, ст. 170.

16. Лучка А. *Теоретичні основи класифікації бюджетних доходів за їхньою роллю у забезпеченні фінансової незалежності місцевого самоврядування* // *Наука молода*. – 2007. – № 7. – С. 95–100. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : http://www.library.tane.edu.ua/images/nauk_vydannya/YCzmiy.pdf. – Назва з екрану.